

FIGURKA ORNITOMORFICZNA Z MIĘDZYRZECZA W WOJEWÓDZTWIE LUBUSKIM

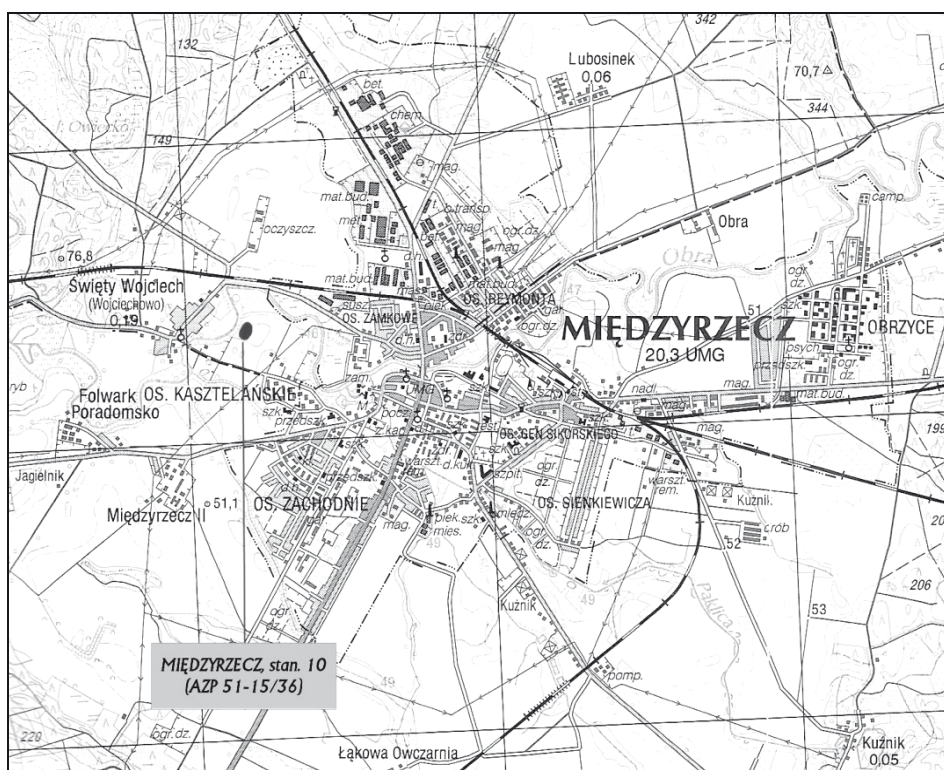
ORNITHOMORPHIC FIGURINE FROM MIĘDZYRZECZ IN ZIEMIA LUBUSKA

Agnieszka Indycka

Muzeum Ziemi Międzyrzeckiej im. Alfa Kowalskiego
ul. Podzamcze 2, 66-300 Międzyrzecz, Poland
agnieszkaaas@poczta.fm

ABSTRACT. Rescue excavations undertaken in 2004 in advance of the construction of the first part of the Międzyrzecz ring road, entailed the investigation of a multicultural settlement site Międzyrzecz 10. The site produced a fragmented clay ornithomorphic figurine of a water bird, most probably a duck. The chronology of the figurine was estimated at the final Bronze Age (V BA) – the beginning of the Iron Age (Hallstatt period). Unfortunately, the figurine was a stray find from a secondary deposit. The item – a whole figurine on one limb – belongs to the most frequent group among individual representations of birds. The representation of the bird is one of the most common motifs in the figurative art in the western province of the Lusatian culture towards the end of the Bronze Age and in the Hallstatt period.

W latach 2003–2004 przedinwestycyjnym badaniom wykopaliskowym poddano obszar pierwszej jezdni planowanej obwodnicy Międzyrzecza. Badania archeologiczne, prowadzone na 15 stanowiskach, realizowało konsorcjum: Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska Alina Jaszewska z Żar i Muzeum w Międzyrzeczu. Zbadano wówczas między innymi osadę wielokulturową Międzyrzecz 10, a w ramach wewnętrznego podziału zadań eksploracje na tym stanowisku przeprowadziła Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska pod kierownictwem Rafała Bartosza oraz nadzorem merytorycznym Tadeusza Łaskiewicza. Wyprzedzające badania archeologiczne prowadzono według programu uzgodnionego z Inwestorem – Generalną Dyrekcją Dróg Krajowych i Autostrad Oddział w Zielonej Górze oraz Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków w Zielonej Górze – Delegatura w Gorzowie Wielkopolskim.

Ryc. 1. Międzyrzecz, gm. loco, pow. międzyrzecki, woj. lubuskie. Lokalizacja stanowiska nr 10 (AZP 51-15/36) na podkładzie mapy topograficznej

Fig. 1. Międzyrzecz, Lubuskie Province. Location of site 10 (AZP 51-15/36) against the topographic map

Stanowisko 10 (AZP 51-15/36) w Międzyrzeczu (gmina loco, pow. międzyrzecki, woj. lubuskie) zlokalizowane jest na północny zachód od zwartej zabudowy miasta, na gruntach pierwotnie rolniczych. Położone jest bezpośrednio nad doliną Obry, na cyplu w zakolu rzeki – na południowym i wschodnim brzegu doliny, tj. na stosunkowo łagodnym stoku cypla od północy (koryto rzeki oddalone jest około 200 m) i nad wysoką, urwistą krawędzią od zachodu (rzeka przepływa w bezpośrednim sąsiedztwie); jego powierzchnię określono na około 2–2,5 hektara (ryc. 1).

Odkryte w roku 1958 przez ekspedycję wykopaliskową w Międzyrzeczu, kierowaną przez Stanisława Kurnatowskiego z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, Oddział w Poznaniu (wówczas Instytut Historii Kultury Materialnej PAN)¹, stanowisko Międzyrzecz 10 było pozytywnie zweryfikowane w trakcie badań powierzch-

¹ Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1972, 72.

niowych – najpierw prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP) w roku 1984 przez Urszulę Narożną-Szamałek i Krzysztofa Szamałka (wówczas zostało oznaczone na obszarze AZP 51-15 jako nr 36), a następnie w roku 2003 przez Alinę Jaszewską i Piotra Wawrzyniaka w związku z planowaną budową obwodnicy Międzyrzecza.

Prace wykopaliskowe na stanowisku 10 podjęto od 26 kwietnia do 16 czerwca 2004 roku (z przerwami), poddając badaniom wykopaliskowym strefę potencjalnej „kolizji” planowanej inwestycji drogowej, przebiegającej niemal centralnie wobec rozpoznanego zasięgu stanowiska. Założony wykop badawczy miał wymiary 20 x 150 m, zatem łączna powierzchnia badań wyniosła 3000 m² (ryc. 2). W trakcie prac wykopaliskowych wyróżniono 92 obiekty, wszystkie o charakterze osadowym, w tym: 6 jam gospodarczych, 5 palenisk (4 zniszczone), 4 paleniska (?), domniemane bruki (konstrukcje kamienne bez spalenizny), 10 dołków posłupowych (w tym jeden podwójny), 1 obiekt nieokreślony oraz 46 nieokreślonych „osadników” (?) i 20 wkopów (zrekultywowanych wybierzysk piasku). Pozyskano również liczny zbiór ruchomych materiałów zabytkowych, łącznie ponad 12 900 znalezisk, w tym glinianą figurkę ptaka².

Na stanowisku zarejestrowano następujące jednostki chronologiczno-kulturowe:

1) schyłkowy paleolit – bliżej nieokreślony kulturowo, reprezentowany przez nieliczne wytwory krzemienne, w tym fragmenty liściaków, rylce węglowe, drapacze i zatępiec;

2) mezolit – reprezentowany przez wytwory krzemienne, między innymi rdzenie wiórowe, zbrojniki, skrobacze;

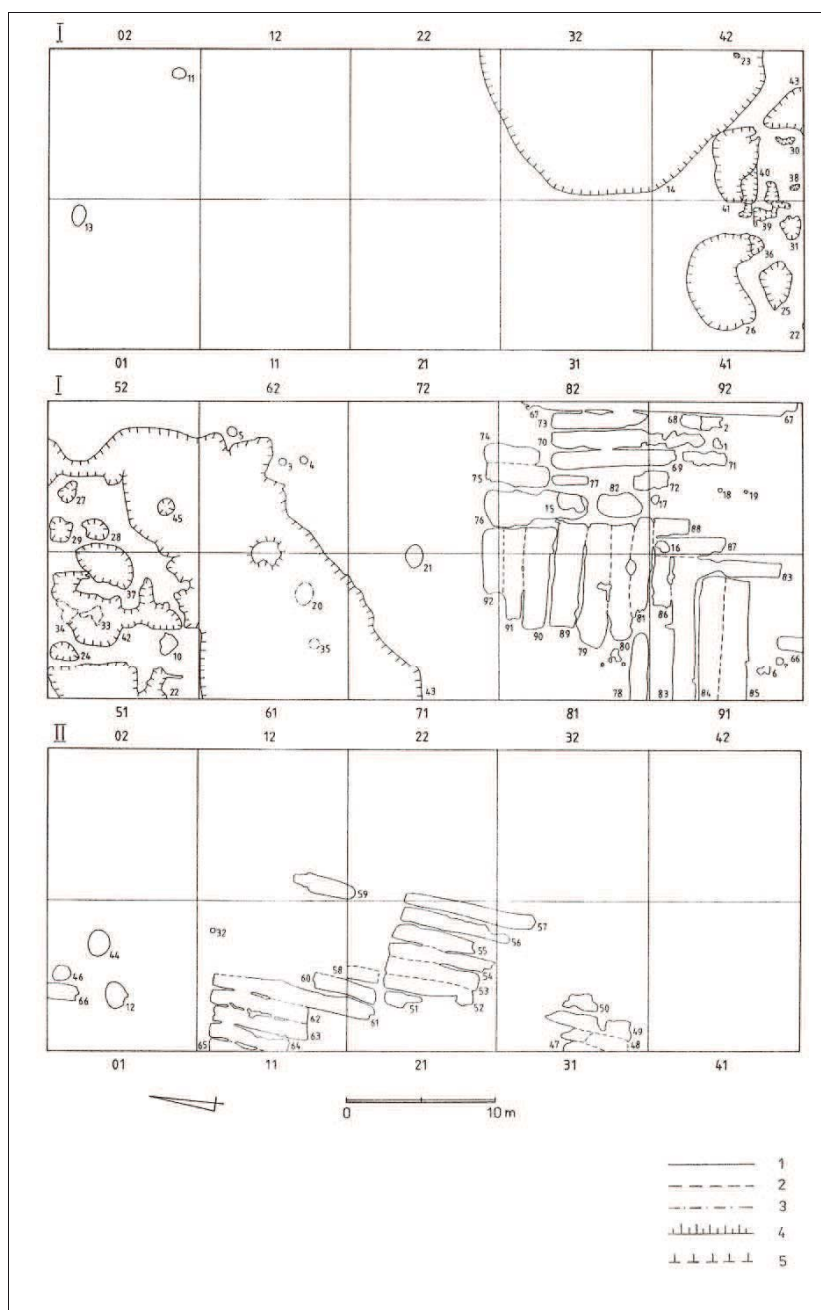
3) neolit – bliżej nieokreślony kulturowo, potwierdzony przez materiał krzemienno-odłupkowy, jak odłupki, fragmenty masywnych wiórów, wióry łuskane, pazury;

4) okres schyłkowego neolitu/wczesnej epoki brązu – bliżej nieokreślony kulturowo, być może związany z cyklem kultur sznurowych, reprezentowany przez pojedyncze fragmenty ceramiki oraz nieliczne wyroby krzemienne, jak retuszowane odłupki, łuszczenie i mało charakterystyczne okruchy produkcyjne;

5) epoka brązu i okres halsztacki (kultura łużycka) – reprezentowany przez liczne obiekty nieruchome (jamy i paleniska) oraz przez nader liczny materiał ruchomy, w tym przede wszystkim znaleziska dużych fragmentów ceramiki, często ornamentowanych; ich wartość poznawczą obniża fakt, iż znaczna część została pozyskana ze złoża wtórnego, tj. z obiektów zniszczonych przez eksploatację piasku (zrekultywowane wybierzyska piasku); w jednym z takich wkopów odkryto znalezisko omawianej glinianej figurki ptaka;

6) wpływów rzymskich (kultura przeworska, zapewne z początków okresu późnorzymskiego, III wiek) – reprezentowany przez kilka fragmentów ceramiki wykonanej przy użyciu koła garncarskiego, tzw. ceramiki siwej, która w okolicach

² Łaskiewicz, Indycka 2004.

Ryc. 2. Międzyrzecz, woj. lubuskie, stan. 10. Plan zbiorczy obiektów nieruchomych.
Oprac. Agnieszka Indycka i Tadeusz Łaskiewicz

Legenda: 1 – zarys obiektu; 2 – rekonstruowany zarys obiektu; 3 – zachowany zarys obiektu zniszczonego; 4 – zarys obiektu – wkopu; 5 – rekonstruowany zarys obiektu – wkopu

Międzyrzecza i całej północno-zachodniej rubieży zasięgu tej kultury występuje nader rzadko; ponadto zarejestrowano liczniejsze ułamki ceramiki ręcznie lepionej i kilka obiektów nieruchomych;

7) okres wczesnego średniowiecza – reprezentowany przez nieliczny materiał ceramiczny z faz D–E;

8) okres późnego średniowiecza – reprezentowany przez pojedyncze ułamki ceramiki, które zapewne są pozostałością użytkowania rolniczego tego terenu przez mieszkańców pobliskiej wsi Święty Wojciech i nie pochodzą z bardziej trwałego (osadowego) zagospodarowania terenu;

9) okres nowożytny – reprezentowany przez bardzo liczny zespół znalezisk ruchomego materiału zabytkowego (fragmenty ceramiki, kafli piecowych, wyrobów szklanych, detali budowlanych i inne wytwory), pochodzących prawie wyłącznie z obiektów-wkopów, powstałych w wyniku eksploracji, na załomie stoku z piaszczystym podłożem, piasku dla potrzeb gospodarczych w bliżej nieokreślonym czasie (XIX – początek XX wieku?), a następnie zredukowanych (zasypanych) ziemią z dużym udziałem gruzu rumowiskowego (z terenu miasta?);

10) materiały nieokreślone kulturowo i chronologicznie – szereg obiektów nieruchomych, między innymi dołków posłupowych bez materiału zabytkowego; ponadto zaliczono tutaj grupę obiektów związanych z bliżej nieokreśloną działalnością gospodarczą/produkcyjną, określonych jako „osadniki” (?)³.

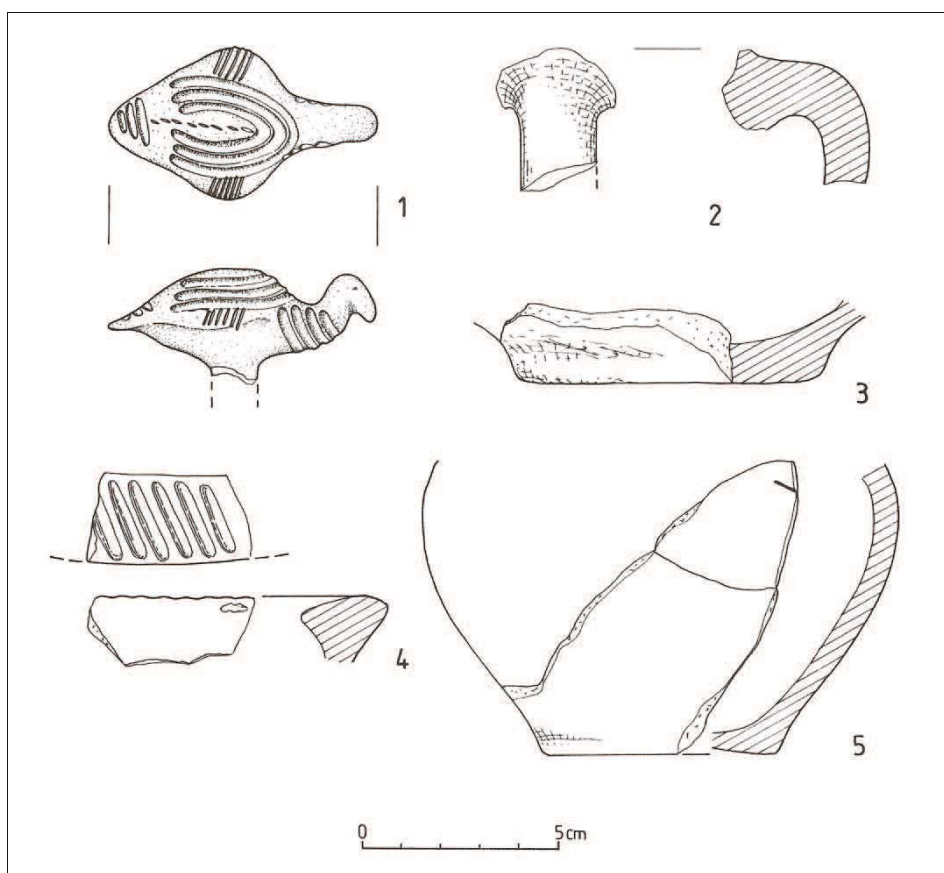
Z wypełniska obiektu 14 (zredukowanego wybierzyska) pozyskano fragmentarycznie zachowaną glinianą figurkę ptaka, której utracona/odłamana nóżka i ukruszony dziób nie pozwalają na pełną rekonstrukcję formy; wymiary figurki wynoszą: wysokość zachowana – 2,9 cm, długość – 6,8 cm, szerokość – 3,7 cm (ryc. 3). Należy przypuszczać, że międzyrzeczka figurka ornitomorficzna miała nóżkę z ukształtowaną podstawą/stopką, co pozwala sklasyfikować ją do najliczniejszej grupy wśród pojedynczych wyobrażeń ptaków – typ IV w ujęciu Bogusława Gediga⁴. Figurkę starannie wykonano, uformowano z masy ceramicznej bardzo dobrej jakości. Powierzchnia jest wygładzana, z lekkim połyskiem (wyświecana), barwy jasnobrunatnej. Ornament wyraźnie podkreśla szczegóły anatomiczne ptaka – upierzenie, a także układ skrzydeł i ogona. Tułów jest kulisty z wypukłą linią grzbietową i zakończony wyodrębnionym ogonem, szyjka ukształtowana z tułowia, skosem ku górze, zwieńczona głową (dziób utracony), po bokach wymodelowane skrzydła.

³ Łaskiewicz, Indycka 2004.

⁴ Gediga 1970, 41, 57.

Fig. 2. Międzyrzecz, Lubuskie Province, site 10. Summary plan of features. Prepared by Agnieszka Indycka and Tadeusz Łaskiewicz

Legend: 1 – outline of a feature; 2 – reconstructed outline of a feature; 3 – preserved outline of a destroyed feature; 4 – outline of a feature – a re-cut; 5 – reconstructed outline of feature – a re-cut

Ryc. 3. Międzyrzecz, gm. loco, pow. międzyrzecki, woj. lubuskie, stan. 10. Wyroby gliniane kultury łużyckiej z obiektu 14.

Legenda: 1 – figurka ptaka; 2-5 – ceramika. Rys. Barbara Bednarczyk

Fig. 3. Międzyrzecz, Lubuskie Province, site 10. Clay artefacts of the Lusatian culture from feature 14

Legend: 1 – a figurine of a bird; 2-5 – pottery. Drawing by Barbara Bednarczyk

Figurkę ptaka uformowano na nóżce kolistej w przekroju (nóżka ułamana), najprawdopodobniej zakończonej wyodrębnioną podstawą – stopką. Okaz ornamentowany został szerokimi żłobkami-kanelurami na grzbietowej powierzchni tułowia, dolnej partii szyjki i ogonie oraz ukośnymi nacięciami, liniami rytymi na skrzydłach; grzbiet podkreślony krótkimi, skośnymi nakłuciami. Figurka najprawdopodobniej przedstawia ptaka wodnego, być może kaczkę. Trudno jednoznacznie określić jego gatunek, jednakże szereg realistycznie odtworzonych cech i szczegółów, ukształtowanie szyjki oraz główki, a także linii grzbietowej wskazuje właśnie na ptaka wodnego (ryc. 4).

Chronologię omawianej figurki określono na schyłek epoki brązu (V EB) – początek epoki żelaza (okres halsztacki), a więc na okres funkcjonowania osady ludności kultury łużyckiej na stanowisku 10 w Międzyrzeczu. Był to również czas upowszechniania się w zachodniej strefie zasięgu kultury łużyckiej ornitomorficznej plastyki figuralnej. Niestety, prezentowany okaz to – jak już wspomniano – znalezisko luźne, pozyskane ze złoża wtórnego (wkopu – zrehabilitowanego wywierzyśka piasku).

Wizerunek ptaka to jeden z najczęstszych motywów w plastyce figuralnej ludności kultury łużyckiej. Plastyczne wyobrażenia ptaków wykonywano przede wszystkim w glinie, w mniejszym stopniu w metalu. Gliniane figurki ptaków bądź ich kompozycje oraz naczynia ornitomorficzne stanowiły odrębne przedmioty, natomiast przedstawienia metalowe były przeważnie uzupełniającym elementem ozdobnym innych wytworów, między innymi zawieszek, fibul, wózków kultowych i naczyń wykonanych z brązu. Plastyka figuralna z motywami, przedstawieniami ptaków stała się popularna u schyłku epoki brązu oraz na początku epoki żelaza, a upowszechniła pod wpływem kontaktów z kręgiem halsztackim w zachodniej strefie kultury łużyckiej. Zdecydowaną większość znalezisk tych wytworów na zie-

Ryc. 4. Międzyrzecz, gm. loco, pow. międzyrzecki, woj. lubuskie, stan. 10. Gliniana figurka ptaka.
Fot. Ryszard Patorski

Fig. 4. Międzyrzecz, Lubuskie Province, site 10. A clay figurine of a bird.
Photo Ryszard Patorski

miach polskich zarejestrowano na Śląsku, mniejszą frekwencję odnotowano w Wielkopolsce, natomiast jedynie pojedyncze okazy pochodzą z Pomorza Zachodniego⁵. Większość przedmiotów z przedstawieniami ptaków odkryto na cmentarzyskach, mniejszą część pozyskano z osad.

Gliniane figurki ptaków, szczególnie bardziej popularne puste wewnątrz grzechotki, interpretowano zwykle jako zabawki dziecięce, jednakże analizy antropologiczne wykazały, że stanowiły one także wyposażenie grobów kobiet i mężczyzn. Prawdopodobnie plastyka figuralna była zatem związana także ze sferą symboliczno-kultową⁶.

Klasyfikacja glinianych figurek ptaków opiera się głównie na kryterium formy, a także konstrukcji plastycznych przedstawień. Niemożliwe jest uszeregowanie tych wyobrażeń na podstawie kryterium gatunku ptaków ze względu na schematyczne na ogół ukształtowanie szczegółów anatomicznych (szyjki, główki, tułowia, skrzydeł, ogona). Wydziela się więc przede wszystkim przedstawienia ptaków stanowiące element dekoracyjny bądź symboliczny różnych wytworów oraz stanowiące samodzielne figurki. Zdecydowaną większość ornitomorficznej plastyki figuralnej reprezentują figurki pojedynczych ptaków.

Elementy ornamentacyjne umieszczane na figurkach ptaków, poza walorami dekoracyjnymi, mogą wyrażać również treści związane z symboliką kultową⁷. Okazy fragmentarycznie zachowane, zwłaszcza z odłamanymi nóżkami, uniemożliwiają rozstrzygnięcie kwestii, czy pierwotnie stanowiły one element zdobniczy naczyń glinianych, które przyozdabiano niekiedy figurkami ornitomorficznymi umieszczanymi na dnach bądź jako ich uchwyty, czy też są to oddzielne figurki. W pierwszym wypadku przedstawienia ptaków są schematyczne i mają niewielkie rozmiary⁸.

Rozwój plastyki figuralnej nastąpił u schyłku epoki brązu i w okresie halsztackim na obszarze zachodniej strefy kultury łużyckiej. Ornitomorficzne przedstawienia zarejestrowano dotąd na Śląsku, w Wielkopolsce, północno-wschodnich Czechach, na północnych Morawach, Łużycach, w Saksonii, a w mniejszym stopniu we wschodniej Brandenburgii i na Pomorzu Zachodnim⁹. Znaleździło z Międzyrzeczka jest kolejnym elementem tego bogatego zbioru.

BIBLIOGRAFIA

Gediga B.
1970 *Motywy figuralne w sztuce ludności kultury łużyckiej*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

⁵ Gediga 1970, 60; Kaczmarek 2002, 75; Skorupka 2008, 7.

⁶ Gediga 1970, 169, 170; Kaczmarek 2002, 75; Skorupka 2008, 8.

⁷ Gediga 1970, 40, 41, 46, 48.

⁸ Gediga 1970, 57, 140; Kaczmarek 2002, 77.

⁹ Gediga 1970, 60, 157, 173; Kaczmarek 2002, 75.

Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z.

1972 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. IV, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Kaczmarek M.

2002 *Zachodniowielkopolskie społeczności kultury lużyckiej w epoce brązu*, Poznań.

Łaszkiwicz T., Indycka A.

2004 Sprawozdanie z badań archeologicznych na stanowisku nr 10 w Międzyrzeczu (AZP 51-15/36), Międzyrzecz [maszynopis, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Zielonej Górze – Delegatura w Gorzowie Wlkp.]

Skorupka T.

2008 *Na skrzydłach przeszłości* (katalog wystawy), Poznań.

ORNITHOMORPHIC FIGURINE FROM MIĘDZYRZECZ IN ZIEMIA LUBUSKA

Summary

In 2003–2004 excavations were carried out in advance of the first part of the Międzyrzecz ring road and investigations included a multicultural settlement site Międzyrzecz 10. One of the features (14, a recultivated extraction pit) yielded a fragmented clay figurine of a bird with a missing limb and a broken beak. The fragmentation makes the reconstruction of form impossible. It seems possible, however, that the ornithomorphic figurine from Międzyrzecz had a limb with a modelled base/foot, which allows for its interpretation as belonging to the most common group of individual representations of birds – type IV according to Bogusław Gediga. The figurine, light brownish in colour, was carefully formed from a high quality clay. Its surface was smoothed and polished. The ornament emphasises morphological features of a bird – feathers, the arrangement of wings and the tail. The find was ornamented with engraved wide fluting on the back, the lower part of the neck and tail, and with diagonal cuts, engraved lines on the wings, while the back was emphasised by short diagonal pinholes. The figurine was dated to the Late Bronze Age (V BA) – the beginning of the Iron Age (Hallstatt period), in accordance with the time when site 10 at Międzyrzecz was occupied by the Lusatian communities. It was also the time when ornithomorphic art became more common in the western province of the Lusatian culture.

A representation of the bird is one of the most frequent motifs in the figurative art of the Lusatian culture. Most frequently figurative representations of birds were moulded from clay, very rarely were made of metal. Clay figurines of birds or their groups as well as ornithomorphic vessels were individual items, while metal representations usually constituted an additional ornamental element of other items.

The classification of clay figurines, in general, is based on the form, and also a constructions of figural representations. It seems impossible to classify the figurines on the basis of the species criterion, as the anatomic features of the representations were largely schematic. Thus the division is between representations of birds constituting a decorative or symbolic element of various items and individual figurines. Figurines of individual birds definitely predominate among the ornithomorphic figural representations.

Translated by Lucyna Leśniak